

Els rastres menorquinoalgerians a l'obra d'Albert Camus

JOSEFINA SALORD RIPOLL

Institut Menorquí d'Estudis

Rebut: 10/5/2022 · Acceptat: 1/7/2022

<https://doi.org/10.34810/rdm.2022.v10i1.o8>

Resum: L'article ressegueix i analitza els rastres de l'experiència personal i familiar que Albert Camus, menorquí d'Algèria de quarta generació, va convertir en matèria literària a la seva obra narrativa. Així, *El revers i l'anvers* (1937) atorga un protagonisme destacat a la mare i l'àvia, i *Noces* (1939), al seu oncle Esteve. A *La mort feliç*, publicada pòstumament, i a *L'estrany* (1942) recrea el món del seu barri de Belcourt. És el «Prefaci» de la seva primera obra, reeditada el 1958, que anuncia *El primer home* (1994), la novel·la autobiogràfica en què recupera, des del present amenaçat, no només la pròpia infantesa i adolescència sinó també la memòria de les nissagues pobres de colons, establertes a Algèria.

Paraules clau: Albert Camus, menorquins d'Algèria, *El revers i l'anvers*, *Noces*, *La mort feliç*, *L'estrany*, *El primer home*

Abstract: The article reviews and analyses the traces of the personal and family experience that Albert Camus, a fourth-generation Minorcan from Algeria, turned into literary material in his narrative works. Thus, *L'envers et l'endroit* (1937) gives a prominent role to his mother and grandmother, and *Noces* (1939) to his uncle Esteve. In *La morte heureuse*, published posthumously, and in *L'étrange* (1942) he recreates the world of his neighbourhood of Belcourt. It is the «Preface» to his first work, republished in 1958, which announces *Le premier home* (1994), the autobiographical novel in which he recovers, from a present which is at risk, not only his own childhood and adolescence but also the memory of the poor families of colonists who settled in Algeria.

Keywords: Albert Camus, Algerian Minorcans, *L'envers et l'endroit*, *Noces*, *La morte heureuse*, *L'étranger*, *Le premier homme*

Oh! sí, era així, la vida d'aquest nen havia estat així, la vida havia estat així a l'illa pobra del barri, lligada per la més crua necessitat, enmig d'una família malalta i ignorant, amb la seva sang jove bramant, un apetit de vida devorador, la intel·ligència àvida i feréstega (...), preparant-se (i preparat també per la nuesa de la seva infància) a trobar-se a tot arreu en el seu lloc, perquè no desitjava cap lloc sinó tan sols l'alegria, els éssers lliures, la força i tot el que la vida té de bo, de misteriós i que no es compra ni es comprarà mai.

Albert Camus, *El primer home*

Amb aquestes paraules arranca el darrer capítol, «Obscur a si mateix», de la novel·la autobiogràfica inacabada *El primer home*, la publicació de la qual el 1994 va obligar a rellegir tota l'obra i tota la trajectòria vital d'Albert Camus (1913-1960), l'escriptor francoalgerià convertit en referent literari i en consciència col·lectiva a l'Europa i al món entre la Segona Guerra Mundial, la Guerra Freda i els processos de descolonització. Habitant de «l'illa pobra del barri» algerià de Belcourt «enmig d'una família malalta i ignorant», la dels Sintes Cardona, ell forma part de la tercera generació nascuda a Algèria després que els seus besavis ciutadellencs Miquel Sintes i Margarita Cursach hi partissin el 1845 tot just casats. Els seus avis paterns, Baptiste Camus i Marie-Hortense Cormery s'havien casat el 1873, un any abans que els materns, Esteve Sintes i Caterina Cardona, nascuda a Sant Lluís el 1857. El 1882 neix Caterina Sintes i el 1885, Lucien Camus, la mare silent que estima amb un amor desesperat i el pare que, mort a la Primera Guerra Mundial, no va conèixer mai ni tampoc la branca paterna. La seva recerca, infructuosa, a *El primer home*, el conduirà paradoxalment al retrobament ple amb la mare i amb tot el que ella representa de salvació de la innocència dels humils, d'aquells que pateixen la història, en un món culpable de misèria i de destrucció.

Som del parer que seguir els rastres menorquinoalgerians a l'obra d'Albert Camus ha de conduir al centre de la seva vida i de la seva obra, en tot el que elles tenen de recerca sempre oberta i esmunyedissa

d'una veritat allhora humana i artística. No es tracta, per tant, de tancar-se en cap feina 'detectivesca' destacant aquells passatges de l'obra camusiana en què testimonia la seva realitat de 'menorquí d'Algèria' sinó d'obrir l'espiral de lectura, sempre dinàmica i mai no acabada, que pugui conduir des dels textos a la comprensió de l'espai i del sentit que ell va atorgar a aquesta realitat indefugible (Salord 2014). Albert Camus és, a més a més i en la seva especificitat, l'únic i privilegiat testimoni literari dels menorquins d'Algèria perquè va convertir l'oblit a què estaven condemnats en memòria escrita i viva.

El revers i l'anvers i Noces

La seva primera obra, escrita als vint-i-dos anys i publicada als vint-i-tres, *El revers i l'anvers* (1937), que ja podem llegir traduïda en català (Camus 2021), evidencia com el naixement de l'Albert Camus escriptor es va nodrir de la seva pròpia experiència vital i familiar, aprofitant els materials de *Les voix du quartier pauvre* i de l'esbós de novel·la conegut amb el nom de *Louis Raingard* (Camus 2006, 75-96). En efecte, els dos primers dels «assaigs», «La ironia» i «Entre sí i no», atorguen el protagonisme a la seva àvia i a la seva mare, certament el revers i l'anvers dels seus sentiments, sense síntesi possible.

En el primer dels assaigs, l'àvia és la vella que apareix a la primera i a la tercera part, que comparteix amb el vell del centre la no assumptió de la vellesa i la proximitat de la mort. Mig baldada i irascible, «poc sensible» després d'una vida activa i xerraire, només un jove, l'*alter ego* d'Albert Camus, demostra interès per aquesta «dona independent en totes les qüestions, tret de Déu, lliurada a la seva malaltia, virtuosa per necessitat, convençuda amb excessiva facilitat del fet que el que li quedava era ben digne d'amor, immersa finalment, i sense retorn, en la misèria de l'home lliurat a Déu» (Camus 2021, 49). Els remordiments que sent en deixar-la sola i marxar en grup al cinema a veure una pel·lícula que «la ignorància li hauria impedit comprendre» —com podem comprovar posteriorment a *El primer home*— es convertiran, a la tercera part, en la certesa de la manca d'amor del jove cap a ella quan es mor. Abans, però, la situa en el seu món familiar (Camus 2021, 56):

Eren cinc a casa: l'àvia, el fill petit, la filla gran i els dos fills d'aquesta. El fill era quasi mut; la filla patia una malaltia i li costava pensar; i, dels dos fills, un treballava en una companyia d'assegurances mentre el més jove encara estudiava. A setanta anys, l'àvia encara tallava el bacallà. Havia penjat al capçal del llit un retrat seu, de feia cinc anys, en què se la veia a ella, ben dreta, amb un vestit negre i una medalla al coll que li tancava l'escot, sense provocar cap arruga, amb uns ulls immensos, clars i freds, tenia uns aires de reina que no va abandonar fins a certa edat i que, de vegades, recuperava quan era al carrer.

Encara li ressona, dolorosa i injusta, la pregunta que li adreçava d'infant («Qui prefereixes, la mare o l'àvia?») i la rigidesa i la intolerància de qui, malgrat la seva força, era vista pels seus nets com una «comedianta» (Camus 2021, 57):

Va concedir nou fills al marit i mai no el va enganyar. Quan es va quedar vídua, ella sola va tirar endavant la família amb molta energia. Van haver de deixar la casa de pagès on vivien per rebaixar-se a un barri pobre i vell on havien viscut ja feia molt.

I la veritat és que a la dona no li faltaven qualitats. Però pels seus nets, que tenien l'edat de les opinions més crítiques, no era més que una comedianta.

D'aquí que quan està malament de ver, el net petit, a través del qual el narrador explica d'ella anècdotes sucoses, es cregui que «només es tractava d'una comèdia» i que insisteixi que «la seva àvia va actuar fins a la mort». Per açò quan «es preguntava quanta pena sentia, no en sentia gens. Només el dia de l'enterrament, a causa de l'explosió general de llàgrimes, va plorar.», cosa que no farà el Meursault de *L'estrany* a l'enterrament de la seva mare. La ironia, que dona títol a l'assaig, emergeix del fet d'acceptar, en un espai com és el cementeri, la coexistència del destí trist d'aquesta vella i de la bellesa del món (Mino 2016, 54):

Era un dia d'hivern preciós, ple de llum. En l'immens cel blau amb tocs groguencs es palpava el fred. El cementiri dominava el poble i des d'allí es podia veure com el bell sol transparent es ponía per la badia, tremolosa de llum, com un llavi humit.

«Entre sí i no», centrat en la mare, contrasta totalment amb «La ironia» perquè és el sentiment d'amor que hi domina, el d'un jo elegíac que, des d'un cafè moro d'Alger, va a la recerca del paradís perdut que es troba dins «el record intacte d'una pura emoció, d'un instant suspès en l'eternitat», el record que li permet retrobar-se amb ell mateix «perquè només l'amor ens torna a nosaltres mateixos»:

Recordo un nen que vivia en un barri pobre. Aquell barri, aquella casa! Només tenia un pis i les escales sense llum. Avui dia, encara, després de tants anys, podria tornar-hi en plena nit. Sap que podria pujar les escales ràpidament sense entrebancar-se ni un cop. El seu propi cos està impregnat d'aquella casa. Les seves cames coneixen l'alçària precisa de cada esgló. La seva mà, l'horror instintiu, mai vençut, de la barana de l'escala. I era a causa de les paneroles.

Les nits d'estiu, els obrers surten al balcó. A casa seva només hi havia una finestreta. Per això baixaven les cadires davant de la casa i gaudien del vespre. Hi havia el carrer, els venedors de gelats al costat, els cafès al davant i el soroll de la mainada corrent de portal a portal. Però, sobretot, entre els grans ficus hi havia el cel. Hi ha solitud en la pobresa, però és una solitud que retorna el preu a cada cosa. (...) Darrere el nen hi havia un passadís pudent i ell s'enfonsava una mica dins la seva cadireta, trencada. Però ell alçava la mirada i bevia de la nit pura. (Camus 2021, 63-64)

La mare hi és evocada, com anys més tard farà a *El primer home*: «patia una malaltia», era sorda, «tenia una mare dura i dominant» amb qui va haver de tornar després de la mort del marit «al camp de l'honor, com s'acostuma a dir»; treballava de minyona per criar els fills «i donava el sou a la seva mare», que els pegava. El silenci i la indiferència d'aquesta mare solitària, que estimava els seus fills «però, amb un amor que mai no mostrava», són els que interpel·len profundament el narrador, que recupera davant dels seus i dels nostres ulls dos instants en què l'amor esdevé manifestació i certesa atemporals: la tendresa dolorosa en trobar-la sola i a les fosques en tornar de l'escola, d'una banda, i, de l'altra, la nit que, ja més gran, la va vetlar després d'haver estat atacada per un home al balcó del seu pis i que va deixar en ell «la imatge desesperant i tendra d'una solitud compartida entre dos». D'aquí l'assumpció de «la lliçó d'amor i de pobresa» apresada gràcies a la mare (Camus 2021, 71):

Si aquesta nit, és la imatge d'una certa infància la que em retorna, com no acceptar la lliçó d'amor i de pobresa que en puc treure? Perquè aquest instant és com un interval entre sí i no, deixa per a altres instants l'esperança o el ressentiment de viure. Sí, recollir tan sols la transparència i la simplicitat dels paradisos perduts: en una imatge.

Sense que la seva mare conservi «cap record, cap emoció» del seu pare mort, el jo camusià que, des del cafè desert, ha retornat a la «cambra del passat» materna es deixa amarar «d'una indiferència serena i primitiva cap a tot i cap a mi mateix», que tanmateix vol transcendir amb la lucidesa, una lucidesa que no accepta ni les comèdies ni les tragèdies de la pena de mort; que apel·la al nom de les coses sense mistificacions, sense enganys i que anuncia ja la novel·la *L'estrany* (Camus 2021, 73-74):

Sí, tot és ben simple. Són els mateixos homes els que compliquen les coses. Que no ens vinguin amb històries. Que no ens diguin d'un condemnat a mort: «Pagarà el deute que té amb la societat», que ens diguin: «Li tallarem el coll». Sembla una ximpleria. Però hi ha una petita diferència. I, a més a més, hi ha persones que prefereixen mirar el seu destí als ulls.

El revers i l'anvers n'anuncia també una altra de novel·la, impensada i impensable en aquests moments: *El primer home*. Albert Camus haurà de forjar-se com a home, s'haurà de desplegar i fins de despersonalitzar, com diu als *Carnets* del 1948 al 1951 (Camus 1996, 302) fins a poder parlar en el seu nom. Dins aquest procés és determinant la decisió el 1958 de tornar a editar *El revers i l'anvers* i d'acompanyar-lo amb un prefaci, que és un dels seus textos clau. Abans d'arribar-hi, però, ens cal seguir la recerca dels rastres menorquinoalgerians en la seva obra més primerenca.

És en la segona que publica, *Noces*, el 1939, encara des d'Alger, que dedica un dels quatre assaigs, «L'estiu a Alger», a fondre el revers i l'anvers de la ciutat, esplendor i misèria, i a manifestar-li l'amor, indestruïble «dels seus homes més pobres» (Camus 1990, 27-28):

País singular que dona a l'home a qui nodreix la seva esplendor i, al mateix temps, la seva misèria. No és estrany que la riquesa sensual de què està proveït un home sensible d'aquestes contrades coincideixi amb la

privació més extrema. No hi ha cap veritat que no comporti amarguesa. ¿Com sorprendre'ns, aleshores, que jo estimi el rostre d'aquest país no més enmig dels seus homes més pobres?

D'aquí que la bellesa i la sensualitat d'Alger concordi amb la joventut i que, reprenent el que ja havia expressat a «La ironia» d'*El revers i l'anvers*, remeti a l'arraconament dels vells dels barris pobres (Camus 1990, 28):

Durant tota la joventut, els homes troben ací una vida a la mesura de llur bellesa. (...) A Alger, per a qui és jove i viu, tot és refugi i pretext de triomfs: la badia, el sol, els jocs en blanc i vermell de les terrasses cap a la mar, les flors i els estadis, les noies de cames fresques. Però, per a aquell que ha perdut la joventut no hi ha res on es pugui aferrar, ni un lloc on la malenconia salvar-se. (...) A Belcourt i a Bab-el-Oued, els vells asseguts al fons dels cafès escolten les fatxenderies dels joves de cabells engomats.

Però el que m'interessa destacar és que, insistint en aquesta vida «prop dels cos i per al cos» amb la psicologia corresponent, incorpora una nota a peu de pàgina en què, distanciant-se de «la manera que té Gide d'exaltar el cos», brandi com a exemple positiu «el meu amic Vicenç, boter d'ofici i campió juvenil de natació [que] té una visió més clara de les coses» (Camus 1990, 29):

Beu quan té set, si vol una dona prova d'endur-se-la al llit, i s'hi casaria si se l'estimés (la qual cosa, però, encara no s'ha esdevingut). Tot seguit, diu sempre: «Ara va millor» —mots que resumeixen l'apologia que es podria fer de la sacietat.

Es tracta, en realitat, de l'oncle Étienne o Esteve, una figura recurrent en l'univers literari camusià i al qual dedicarà tot un capítol a *El primer home* en què l'acabarà convertint en un símbol de la «innocència adàmica», amb «aires de pastor grec». L'assagista s'hi reconeix, com es reconeix en el «codi de carrer, l'únic desinteressat que jo conec» dels homes de Belcourt, desconexors del que anomena «la moral del botiguer» (Camus 1990, 36):

Crec saber, no obstant, que aquests homes no han pecat contra la vida. Car si hi ha un pecat contra la vida no és pas, potser, el de desesperar-ne, sinó el d'esperar-ne una altra tot esquivant la implacable grandesa d'aquesta. Aquests homes no han fet trampes.

Ens trobam davant del Camus en estat pur, el que ens condueix a *L'estrany*; el que afirmarà que el seu regne és d'aquest món; el que, emmirallant-se en la filosofia nietzscheana, afirmarà el valor absolut de la vida i ens instarà a imaginar Sísif feliç (Camus 2009, 151); el que, el 1947, traduirà al català amb Víctor Alba a la revista literària *Le Cheval de Troie* el Joan Maragall més vitalista del «Cant espiritual»; el que celebra, a la fi de «L'estiu a Alger», les «noces de l'home amb la terra».

La mort feliç i L'estrany

Els rastres menorquinoalgerians, que remeten a la família i al barri de Belcourt, es tornen a fer presents a *La mort feliç*, publicada pòstumament el 1971 per tal com ell va descartar aquesta primera novel·la escrita entre el 1936 i el 1938 per reescriure'n una altra de cap i de nou, *L'estrany*, tot reprenent-ne, tanmateix, temes i personatges. La novel·la s'obre amb un assassinat, potser consentit, comès per Patrice Mersault a la recerca d'una felicitat, que, després del viatge europeu i del retorn a Alger i a la regió de Tipasa amb què havia obert *Noces*, troba paradoxalment en la mort feliç del títol. Al *flash-back* de la primera part que ens ofereix la vida del protagonista abans del fet inicial, ens situam tot d'una, ja al segon capítol, al barri de Belcourt, al carrer de Lyon, al restaurant de Céleste, on va a dinar amb l'amic Emmanuel, i, sobretot, al pis familiar, amb l'habitació on viu després de la mort de sa mare i després d'haver-ne llogades dues a un boter de nom Cardona, en qui veim de nou la figura del seu oncle (Camus 2018, 29-31):

Se alojaba en la habitación que había sido de su madre. Habían vivido juntos mucho tiempo en aquel piso pequeño de tres habitaciones. Al quedarse solo, Mersault le alquiló dos habitaciones a un tonelero que vivía con su hermana y se quedó él con la mejor. Su madre se había muerto a los cincuenta y seis años. (...) Ahora vivía en el cuarto de su madre. Antes,

la pobreza junto a su madre tenía cierta dulzura. Cuando se reunían por las noches y cenaban en silencio, alrededor de la lámpara de petróleo, había una felicidad secreta en aquella sencillez y aquel quedarse aparte.

Després d'aquesta immersió en la vida del barri pobre de Belcourt, el darrer capítol, el cinquè, se centra en el boter Cardona, el tractament del qual es distancia totalment del positiu esbossat a *Noces* i prefigura el desemparament i la brutalitat del personatge de Salamano de *L'estrany*. La història de Cardona, que plora la mort de la seva mare i ha estat abandonat per la germana amb qui vivia i amb qui compartia la dificultat per comunicar-se, és donada amb tot detall però el que és determinant és que sigui a l'habitació sòrdida de Cardona que li neix al protagonista la revolta i, amb ella, l'acompliment de l'assassinat amb què s'havia obert la novel·la (Camus 2018, 71):

En presencia de la desdicha y la soledad, el corazón ahora le decía: «¡No!». E inmerso en el gran desamparo que lo colmaba, Mersault notaba a la perfección que aquella rebelión suya era lo único auténtico que tenía y que lo demás era miseria y aceptación.

A *L'estrany* (1942) Albert Camus reprendrà, amb una forma novel·lística cristal·litzada i amb una perspectiva que s'obre a tota la producció reconeguda de maduresa, ambients, personatges i temes tractats fins ara. Meursault, el protagonista, viu amb naturalitat, després de la mort i de l'enterrament de la mare, la vida d'un d'aquells joves sensuals i gens ambiciosos del barri de Belcourt, que descriu detalladament al capítol II des del balcó de l'apartament que compartia amb la seva mare. El seu món, amb llinatges menorquins de la família, són Marie Cardona, la mecanògrafa que ha retrobat nedant al port el dia després del funeral i amb qui ha iniciat una relació; els veïns d'escala Salamano, la contrafigura del seu oncle, amb el seu ca fastigós, que acostuma a passejar pel carrer de Lyon fins que desconsoladament el perd, i Raymond Sintès, que «al barri diuen que viu de les dones» (Camus 1967, 64), a més dels ja coneguts Emmanuel, company d'oficina, i Céleste amb el seu restaurant. És l'acceptació del convit de Raymond Sintès, vigilat de prop pel germà i amics de la seva amant mora maltractada, i que el duu amb Marie Cardona a

passar un diumenge a la caseta de la platja prop d'Alger el que marcarà un abans i un després en la seva vida (Camus 1967, 120-122):

Era un sol igual que el del dia que vaig enterrar la mamà, i, com aleshores, era el front sobretot que em feia mal (...). Mogut per aquesta crema que ja no podia resistir, he fet un moviment cap endavant. Sabia que allò era estúpid, que no aconseguiria d'alliberar-me del sol si em desplaçava d'un pas. Però he fet un pas, només un pas endavant. I aquesta vegada, sense incorporar-se, l'àrab ha tret el ganivet i me l'ha ensenyat al sol. (...) M'ha semblat que el cel s'obria en tota la seva extensió per deixar que plugués foc. Tot el meu cos s'ha tibet, i he crispat la mà sobre el revòlver. El gallet ha cedit, he acariciat el ventre polit de la culata, i ha estat allí, amb el soroll alhora sec i ensordidor, que tot ha començat. M'he espolsat la suor i el sol. He comprès que havia destruït l'equilibri del dia, el silenci excepcional d'una platja on jo havia estat feliç.

La innocència de Meursault es trenca amb aquesta mort, que «ha destruït l'equilibri del dia», aquelles noces de la persona amb la vida més terrenal. A partir d'aquí, però, s'haurà d'enfrontar a la culpabilitat amb què el castiga la societat perquè, com diu Albert Camus (2006, 215-216) al prefaci a l'edició universitària americana, Meursault «no juga el joc», és a dir, «refusa mentir», «diu el que és, rebutja augmentar els seus sentiments i tot d'una la societat se sent amenaçada». Per açò, continua encara Camus, «Meursault no és, doncs, per mi una desferra, sinó un home pobre i nu, enamorat del sol que no deixa ombres» i que, a la presó durant els onze mesos d'instrucció del procés, «privat de tota sensibilitat», es guia per «la passió de l'absolut i de la veritat».¹

A la seva cel·la descobrirà un retall de premsa amb la història que Camus dramatitzarà el 1944 a l'obra teatral *El malentès* sobre el fill pròdig que retorna, amagant la seva identitat, al costat de la mare i de la germana, que l'assassinen. La lliçó que n'extreu Meursault és la que l'acabarà condemnant: «no s'ha de fer mai comèdia» (Camus 1967, 156). Descobrirà també els records d'una vida que li és negada, records que es faran especialment punyents davant el fiscal quan comprèn que, excepte amics com Céleste en qui descobreix la fraternitat i aquell jove periodista que li retorna la seva pròpia mirada en qui

1 La traducció és meua.

nosaltres reconeixem el mateix Albert Camus, la societat l'ha condemnat, l'ha convertit, ara sí, en un estrany (Camus 1967, 201-202):

M'han assaltat els records d'una vida que ja havia deixat de pertànyer-me, però en la qual havia trobat les més pobres i les més tenaces de les meves alegries: les olors de l'estiu, el barri que estimava, un cert cel del vespre, el riure i els vestits de Marie.

Tancat de nou a la cel·la a l'espera de la imminent execució és quan se li imposa l'únic record i l'única herència que ha rebut del seu pare desconegut (Camus 1967, 210-211):

En aquests moments he recordat una història que la mamà em contava, relativa al meu pare. Tot el que sabia en concret sobre aquest home era potser allò que me'n deia la mamà: havia anat a veure executar un assassí. Solament de pensar que havia d'anar-hi, ja se sentia malalt. Això no obstant, hi va anar, i en tornar-ne s'havia passat una part del matí vomitant. Aleshores el meu pare em produïa una mica de repugnància. Però ara el comprenc: era tan natural! ¿Com és que no se m'havia acudit que no hi ha res més important que una execució capital i que en definitiva era l'única cosa verament interessant per a un home?

És la proximitat d'aquesta mort per una falsa justícia, condemnats tanmateix tots a morir, que fa néixer en el Meursault abans sensual, i arran sempre de les sensacions físiques, la consciència i la lucidesa amb la capacitat alhora de revolta i d'afirmació davant la vida. Crida al capellà, com si de Joan Maragall es tractés, que l'única altra vida que pot imaginar és «una vida on pogués recordar-me d'aquesta d'ara!» (Camus 1967, 227). La innocència mediterrània d'abans és substituïda per la seguretat, per l'assumpció plena de la vida i de la mort (Camus 1967, 229):

Jo potser feia la impressió de tenir les mans buides. Però jo estava segur de mi, segur de tot, més segur que no pas ell, segur de la meua vida i d'aquesta mort que venia. Sí, jo no tenia sinó això. Però almenys jo posseïa aquesta veritat tant com ella em posseïa a mi.

I, com Sísif, descobreix la felicitat de l'única vida que ens pertany perquè de l'absurd ha nascut la revolta i, amb ella, l'afirmació de la vida (Camus 1967, 233):

I jo també, jo també em sentia disposat a tornar-ho a viure tot. Com si aquella immensa còlera m'hagués purgat del mal, buidat d'esperança, davant aquesta nit carregada de signes i d'estels, m'obria per primera vegada a la tendra indiferència del món. En trobar-lo tan semblant a mi, tan fraternal en definitiva, he sentit que havia estat feliç, que ho era encara. Perquè tot sigui consumat, perquè em sentí menys sol, només em resta esperar que el dia de la meva execució hi hagi molts espectadors i que m'acullin amb crits d'odi.

Com ha dit Inmaculada Cuquerella (2014, 148), «la pasión, el martirio de ese Cristo moderno que es Meursault no habrá sido en vano. El proceso de maduración consciente que ha sufrido le permite restablecer el equilibrio natural que el homicidio había destruido. En la novela el ciclo vital se cierra sobre sí-mismo: partiendo de una muerte natural (la de su madre), atravesando otra criminal (la del árabe) y luchando contra la muerte legal (la suya), Meursault renace a una vida nueva: la de la conciencia lúcida, valiente, rebelde».

Com Meursault, Albert Camus també va ser cridat a anar més enllà del jove del barri de Belcourt que hauria pogut ser i de què tant havia parlat a les seves primeres obres. La porta, l'hi va obrir l'ensenyament, des del seu mestre de primària Louis Germain, que va creure en la seva intel·ligència, al de secundària Jean Grenier, que li va despertar la vocació literària. Des de França, on publica *L'étranger*, iniciarà una altra etapa vital, la més coneguda i reconeguda, la que construirà una obra en què els referents algerians pràcticament desapareixeran, si no és la presència de la mare a *La pesta* (1947), alguns dels bells assaigs algerians de *L'estiu* (1954) connectats amb *Noces* o el món dels boters al qual pertanyia el seu oncle a una de les narracions de *L'exili i el regne* (1957). Aquest darrer títol és el que sintetitza la densa experiència vital d'Albert Camus des dels anys quaranta: l'exili francès enfront del regne algerià perdut, la culpa europea de l'horror bèl·lic i totalitari enfront de la innocència dels desposseïts i dels humiliats. Una voluntat d'innocència col·lectiva que batega en el seu pensament de migdia de *L'home revoltat* (1951) (Camus 1966, 352-353):

En el migdia del pensament, el revoltat refusa així la divinitat per a compartir les lluites i el destí comuns. Elegirem Ítaca, la terra fidel, el pensament audaç i frugal, l'acció lúcida, la generositat de l'home que sap. En la llum, el món resta el nostre primer i el nostre últim amor. Els nostres germans respiren sota el mateix cel que nosaltres, la justícia viu. Aleshores neix l'alegria estranya que ajuda a viure i a morir i que d'ara endavant ens refusarem a deixar per a més tard.

A la crisi personal, familiar i intel·lectual amb l'atac del grup sartrià contra *L'home revoltat*, a què respon conjuntament a la magnífica i dura novel·la *La caiguda* (1957), s'afegeix el 1954 l'inici de la Guerra d'Algèria, anunciada ja pels conflictes colonials que hi havien clatat en acabar la Segona Guerra Mundial, cosa que farà trontollar tot el seu món de la pàtria que anomena *carnal*. Els *Carnets* donen compte de com als darrers anys de la dècada dels quaranta comença a plantejar-se una nova novel·la, obrint un cicle sota el signe de Nèmesi, de la mesura i de l'amor, a la qual començarà a donar forma a partir dels anys cinquanta i n'incrementarà l'escriptura a mesura que vegi que aquest món algerià seu està a punt de desaparèixer. És dins aquest context que adquireix una importància cabdal la decisió que pren de reeditar la seva primera obra *El revers i l'anvers* i encapçalar-la amb un prefaci, que és el millor dels textos per entendre els nous camins que obria Albert Camus i que conduïen a *El primer home*.

El «Prefaci» d'El revers i l'anvers. El primer home

En efecte, el «Prefaci» de l'edició d'*El revers i l'anvers* del 1958 mostra com els que fins ara han estat rastres menorquinoalgerians en l'obra camusiana esdevenen elements centrals en la seva configuració d'escriptor, reconegut un any abans amb el premi Nobel de Literatura i, tanmateix, encara a la recerca d'una veritat alhora artística i humana. Per començar, afirma que s'ha negat a reimprimir fins ara la seva primera obra perquè tracta «el tema que més m'importa d'aquest món», ja que «hi ha més amor en aquestes pàgines maldestres que en totes les que la van seguir» (Camus 2021, 30). D'aquí la certesa primera de tot el que deu a «aquell món de pobresa i de llum» i de tot el que encara li ha de donar (Camus 2021, 31):

Sé que la meua font és entre les pàgines d'*El revers i l'anvers*, en aquell món de pobresa i de llum on vaig viure molts anys enrere i el record del qual em preserva encara dels dos perills que amenacen tot artista: el ressentiment i la satisfacció.

Retorna, per tant, a la seva família «que no sabia ni llegir», a «aquella anciana» i a «una mare silenciosa» pel seu testimoni de veritat i per les altes i duradores lliçons que n'ha rebut «pel seu silenci, la seva reserva, el seu orgull natural i sobri» (Camus 2021, 33), fent-se responsable de l'oblit en què hagi pogut caure (Camus 2021, 36):

Les persones que he estimat al llarg de la vida sempre han estat millors i més grans que jo. La pobresa, tal com l'he viscuda, no m'ha ensenyat a sentir ressentiment, més aviat m'ha ensenyat una certa fidelitat i una tenacitat silenciosa. Si he arribat a oblidar-ho, jo sol o els meus defectes en som els responsables, i no el món on he nascut.

Per açò aspira a una autenticitat que el dugui a escriure una obra que s'assembli a *El revers i l'anvers*, i nosaltres sabem que aquesta obra era *El primer home* que estava escrivint (Camus 2021, 44):

El dia en què, simplement, s'estableixi un equilibri entre el que soc i el que dic, si mai arriba aquest dia, i a penes goso deixar-ho escrit aquí, potser podré construir l'obra que somnio. El que he volgut dir aquí, és que, d'una manera o d'una altra, s'assemblarà a *El revers i l'anvers* i parlarà d'una certa forma d'amor.

El camí que l'ha de conduir a l'amor central d'una mare silenciosa és el que el pot salvar de la seva trajectòria dolorosa d'adult exiliat i conquerir així el regne o la pàtria tranquil·la on fins la mort «és un silenci serè», una mort podríem dir que feliç, com la dels protagonistes de les seves dues primeres novel·les. Escoltem directament les seves paraules colpidores (Camus 2021, 45-46):

Si després de tants esforços per construir un llenguatge i donar vida a mi-tes no aconseguixo tornar a escriure un dia *El revers i l'anvers*, voldrà dir que no hauré aconseguit mai res, aquesta és la meua obscura convicció. En tot cas, res m'impedeix de somniar que ho aconseguiré, d'imaginar

que tornaré a posar en el centre d'aquesta obra l'admirable silenci d'una mare i l'esforç d'un home per recuperar una justícia o un amor que equilibri aquest silenci. En el somni de la vida, vet aquí l'home que troba les seves veritats i que les perd, en el territori de la mort, per tornar a través de les guerres, els crits, la follia de la justícia i de l'amor, el dolor finalment, cap a aquella pàtria tranquil·la on la mateixa mort és un silenci serè. Encara més... Sí, res impedeix somniar, en la mateixa hora de l'exili, almenys sé del cert que l'obra d'un home no és més que el seu llarg camí per retrobar, divagant per l'art, les dues o tres imatges simples però magnífiques que t'obren el cor per primer cop. Vet aquí perquè, potser, després de vint anys de treball i producció, continuo vivint amb la idea que la meua obra ni tan sols ha començat.

Amb *El primer home* (1994), dedicat «A tu, que mai no podràs llegir aquest llibre», la mare, Caterina Sintes, amb els seus silencis, la seva tendresa, la comunicació verbal impossible, la infelicitat acceptada i la memòria entenebrida dels pobres, esdevé, efectivament, el centre del sentit de vida invocat per Albert Camus al prefaci d'*El revers i l'anvers*. Situem-nos: de la novel·la inacabada, ens en restem dues parts, la primera tancada i la segona en procés de redacció, tot i que el capítol final funciona a manera de tancament. La primera part, amb el títol «Recerca del pare», s'obre efectivament sota el signe de la recerca del pare desconegut, tot i que al final qui acaba trobant és la mare o, millor encara, els acaba retrobant, i s'acaba retrobant també a ell mateix, en el destí compartit dels colons algerians, tant si els seus orígens són francesos com menorquins. Açò és el que dona a la novel·la la seva dimensió èpica i converteix Albert Camus en l'única memòria que els salva de l'oblit, com si la novel·la fos el llarg i inesborrable epitafi d'unes tombes que, si no, acabarien abandonades (Camus 1994, 155):

Hi havia un misteri en aquell home, un misteri que havia volgut penetrar. Però al capdavall no hi havia altre misteri que el de la pobresa que fa els éssers sense nom i sense passat (...). Perquè era això el que el seu pare compartia amb els homes del *Labrador*. Els maonesos del Sahel, els alsacians de les altes planures, amb aquesta illa immensa entre la sorra i el mar (...). I ell que havia volgut escapar al país sense nom, a la multitud i a una família sense nom, però en qui algú no havia deixat de reclamar obstinadament l'obscuritat i l'anonimat, ell també formava part de

la tribu (...) fent camí en la nit dels anys per la terra de l'oblit on tothom era el primer home.

És des d'aquest context que ens cal apuntar la centralitat dels elements menorquinoalgerians configuradors de la novel·la perquè ara, una vintena d'anys després d'*El revers i l'anvers*, es converteixen, a través del protagonista Jacques Cormery, en matèria autobiogràfica primera i, amb ella, en testimoni de vida alhora personal i col·lectiva. Cal tenir present, en primer lloc, que la vida al barri pobre de Belcourt era força excepcional entre els menorquins d'Algèria, que eren sobretot pagesos en les granges properes a Alger o que es concentraven en pobles com Fort de l'Eau. Va ser la viduïtat de la seva àvia i, posteriorment, de la seva mare, acollida per ella, la que explica el seu destí urbà. Amb tot, la novel·la testimonia també aquesta activitat agrícola primordial. En primer lloc, el naixement inaugural a l'obra del mateix Albert Camus a Mondovi, on s'adrecen en carreta el 1913 perquè el seu pare hi va a treballar a les vinyes en el negoci vinater, i on retornarà el protagonista al final de la primera part. I després la referència a la germana de l'àvia, que la visitava els diumenges al pis de Belcourt, tot i que «continuava vivint en una granja del Sahel i parlava de més bon grat el patuès de Maó que l'espanyol» (Camus 1994, 78), en una de les referències clares a l'ús familiar del menysvalorat català de Menorca, ben estudiat per Marta Marfany (1999) i per Martí Carbonell (2022). D'aquesta germana de l'àvia, que anomena *la tieta Jeanne*, en torna a parlar quan el protagonista convoca els seus morts al final del capítol dedicat a l'oncle Étienne (Camus 1994, 109):

Però la tieta Jeanne també era morta, la germana de l'àvia, la que assistia als concerts del diumenge a la tarda i que havia resistit molt temps a la seva granja emblanquinada amb calç entre les seves tres filles vídues de guerra, parlant sempre del marit mort des de feia molt anys, l'oncle Joseph, que només parlava el maonès i que Jacques admirava pels cabells blancs damunt un bell rostre rosat i el barret negre que portava fins i tot a taula amb un aire de noblesa inimitable, veritable patriarca pagès.

Hi ha, tanmateix, també, les referències a la tribu familiar establerta a Alger, però no al barri de Belcourt perquè eren «els parents

menys pobres» (Camus 1994, 138). El de millor posició socioeconòmica i cultural era, sens dubte, l'«oncle comerciant» i la «tieta ben casada» que donaven diners al seu germà i a ell per compensar la setmanada familiar que no rebien (Camus 1884, 75):

Pel que fa a l'oncle, no es feien pregar gaire perquè n'estaven molt. Però la tieta tenia l'art de fer dringar la seva riquesa relativa i els dos nens preferien quedar-se sense diners i sense els plaers que procuren abans que sentir-se humiliats.

Nosaltres sabem, amb el seu biògraf Olivier Todd (1997), que es tracta de la seva tia Antoinette i del seu oncle, llegit i culte, Gustave Acault, que Albert Camus sent com un pare quan és acollit a casa seva tuberculós als desset anys. La seva casa luxosa, diu a la novel·la, contrasta amb la del pis de Belcourt on no hi ha res que no sigui necessari perquè «ell havia crescut enmig d'una pobresa tan nua com la mort, entremig de noms comuns» (Camus 1994, 55). Més avall socialment es troben la tieta Marguerite i l'oncle carreter Michel, a qui deu els millors records dels dilluns de Pasqua amb tots els plaers gastronòmics que fonen la tradició dels valencians i dels menorquins algerians (Camus 1994, 107-108):

I també era morta la tieta Marguerite, la germana de la seva mare a casa de la qual l'àvia el feia anar els diumenges a la tarda i on s'avorria esgarifosament, llevat de quan l'oncle Michel, que era carreter i que també s'avorria amb aquelles converses al menjador fosc, se l'enduia a la seva quadra que era a prop (...). i era amb ell que marxava tota la família, el dilluns de Pasqua, per menjar la mona al bosc de Sidi-Ferruch (...) i de bon matí carregaven dalt del tramvia les grans cistelles de roba plenes d'aquells brioixos grollers anomenats *mones* i de lleugeres pastes friables anomenades *orelletes*, que totes les dones de la casa fabricaven a ca la tieta Marguerite durant dos dies.

Aquestes referències familiars no són, tanmateix, més, ni manco, que valuoses pinzellades que emmarquen el gran quadre de la infantesa amb el doble protagonisme de l'àvia i de la mare. En el vaixell que el duu a Alger, després d'haver visitat per primera vegada la tomba del seu pare a la ciutat bretona de Saint-Brieuc i haver-li nascut el desig de recuperar-lo, el que dispara els seus records algerians són les

paraules de la seva àvia, associades a la seva aversió a les migdiades: «A Benidorm», és a dir, nosaltres sí que ho entenem 'Au, vine i dorm'. A partir d'aquí es fa present la memòria precisa del «petit pis d'una barriada d'Alger», la figura de l'àvia «que havia educat nou criatures en aquell país, tenia idees pròpies sobre l'educació», els jocs infantils en «una mena de descampat darrere una boteria» i al jardí botànic, els veïns del barri, i tot açò dins una «angoixa feliç davant la idea de tornar a veure Alger i la caseta pobra del raval» i «tornar a la infància de la qual no s'havia curat mai, a aquell secret de llum, de pobresa càlida que l'havia ajudat a viure i a vèncer-ho tot» (Camus 1994, 41). Al següent capítol, «El pare. La seva mort. La guerra. L'atemptat», és la presència de la mare que s'imposa, magra i vigorosa, com tota la tribu familiar «d'esprimatxats d'aires indolents, però amb una energia infatigable, i que la vellesa no semblava afectar» Camus 1994, 51), de qui resseguim la seva història, des dels seus ascendents 'maonesos' a la pèrdua ja llunyana del seu marit i al recent atemptat ja en plena Guerra d'Algèria. En destaca, pels valors morals que transmet, la descripció que en fa el fill (Camus 1994, 54):

Dolça, polida, educada, conciliant, fins i tot passiva, i tanmateix mai no conquerida per res ni per ningú, aïllada en la semi-sordesa, les dificultats de llenguatge, certament bella però gairebé inaccessible, tant més com més somrient es tornava i més el cor de Jacques s'aviava cap a ella. (...) Mai no l'havia sentida queixar-se si no era per dir que estava cansada o que li feien mal els ronyons després d'una bugada copiosa. Mai no l'havia sentit blasmar ningú si no era per dir que una germana o una tia no havien estat amables amb ella, o havien estat «tibades». Però en canvi poques vegades l'havia sentit riure de tot cor.

Contrasta amb ella l'àvia, que es converteix en el centre del capítol «La família»: «Dreta, ficada en un llarg vestit negre de profeta, ignorant i obstinada, almenys no havia conegut mai la resignació» (Camus 1994, 72). Ja no és l'àvia comedianta d'*El revers i l'anvers* sinó la dona la duresa i la força de la qual el net mira d'entendre a través de la dura història familiar des dels primers Sintès instal·lats a Alger als anys quaranta del segle XIX fins al seu matrimoni, la seva viduïtat i el trasllat a Alger, al qual es van haver d'afegir la filla i els dos nets. Ella, dominant, és la que mana, la que rep les visites familiars

els diumenges, la que castiga físicament el seu net, i la que l'obliga a acompanyar-la a veure pel·lícules que no entén.

Després d'ella, és el seu fill Étienne, l'oncle boter camusià tan present a les seves primeres obres, el que ocupa un llarg capítol en què, sense menystenir la seva discapacitat, el converteix en un bon exponent dels joves algerians mediterranis perquè «la seva força i vitalitat, que no podien expressar-se en discursos ni en les complicades relacions socials, explotaven en la vida física i en la sensació» (Camus 1994, 84). Dotat de bellesa física, li agradava nedar i caçar, acompanyat del seu nebot, que, ara ja adult, descobreix en ell una «innocència adàmica», ben connectada amb l'arcàdia grega de la natura dels dies de cacera acompanyat dels «boters o obrers del port i del ferrocarril» i amb el companatge del formatge i les sobrassades. D'aquí que al seu costat, dins el mar o en plena natura, «Jacques se sentia com el més ric dels infants» (Camus 1994, 93). La tendresa de la relació entre l'oncle i el nebot no li fa, tanmateix, obviar al narrador els episodis de violència com l'enfrontament amb l'altre oncle que va viure temporalment amb ells o el paper determinant que va jugar per allunyar l'únic pretendent que va tenir la seva mare, que restà així «instal·lada ara per sempre en la pobresa, la soledat i la vellesa futura.» (Camus 1994, 102). És quan l'oncle Étienne arriba al pis compartit amb la seva germana que el protagonista, des del present de la narració, és conscient no només de totes les morts familiars sinó, sobretot, que el retrobament amb el pare des de la memòria familiar és impossible (Camus 1994, 109-110):

Ningú ja no parlava d'ells. Ni la seva mare ni el seu oncle ja no parlaven dels parents desapareguts. Ni d'aquell pare de qui cercava les petjades, ni dels altres. (...) Per ells no hauria sabut mai qui era el seu pare i, per més que, amb la seva sola presència, obrissin dintre seu fonts fresques vingudes d'una infància miserable i feliç, no estava segur que aquests records tan rics, que brollaven fins a tal extrem dintre seu, fossin veritablement fidels al nen que ell havia estat. En canvi, era molt més segur que havia de servir dues o tres imatges privilegiades que el reconciliaven amb ells, que el fonien amb ells, que suprimien allò que durant tants anys havia maldat per ser i, finalment, que el reduïen a l'ésser anònim i engegat que s'havia sobreviscut tants anys a través de la seva família, i que feia la seva autèntica noblesa.

D'aquí que després del capítol dedicat a «L'escola», que significa l'acolliment del mestre que li fa de pare i que, convencent la seva àvia i la seva mare perquè vagi amb beca a l'institut, l'arrenca «del món innocent i càlid dels pobres (...) per llançar-lo en un món desconegut, que ja no era el seu» (Camus 1994, 141), sigui en el darrer capítol d'aquesta primera part, «Mondovi: la colonització i el pare», que trobi la veritat que cercava. I aquesta no és altra que el retrobament del pare i de tota la família en les nissagues pobres de colons, francesos i menorquins, establerts a Algèria, amb la consciència de ser ell també «el primer home», educat sol, sense pare, cridat a néixer per a ell i per als altres, «per a l'immens batibull dels conqueridors ja eliminats que els havien precedit en aquesta terra i amb qui, a hores d'ara, havien de reconèixer una fraternitat de raça i de destí.» (Camus 1994, 156).

Aquest és el veritable final d'aquesta primera part, dotada d'autonomia, de la novel·la. La segona, «El fill o el primer home», ja embasta, però no conclou, la trajectòria de qui anant a l'institut és llançat, com hem vist, «en un món desconegut», aquell que el durà a ser, sense guies familiars, la persona que acabarà essent. És evident que Albert Camus hi mantindrà referències a l'amor per la seva mare no feliç i anècdotes amb un paper destacat de l'àvia com la d'«El galliner i el degollament de les gallines» però ara el que és determinant és la distància que s'obre entre el protagonista i la seva família (Camus 1994, 199):

Així, durant molts anys, la vida de Jacques s'escindí en dues vides que no podia vincular l'una a l'altra. Durant dotze hores al so del tambor, en una societat d'infants i de mestres, entre els jocs i l'estudi. Durant dues o tres hores de vida diürna a la casa del barri antic, al costat de la seva mare que no atenyia de bo de bo sinó en el son dels pobres. Encara que la seva vida més antiga fos en realitat aquest barri, la seva vida present, i encara més l'avenir, eren a l'institut.

Al costat de l'institut, la biblioteca municipal del barri serà un nou espai vital de primer ordre perquè la lectura «li saciava dues sets essencials, la set de l'alegria i del coratge» (Camus 1994, 194). I quan l'àvia reclami els diners que a l'estiu pot aportar, la feina des dels tretze anys, primer, a una ferreteria i, després, amb un corredor marítim,

com el Meursault de *L'estrany*. La feina estival, la revolta contra els càstigs físics de l'àvia, la titularitat com a porter de l'equip de l'institut i la primera besada a una allota segellen el que aquesta segona part, tot just esbossada, aporta de ritual d'iniciació cap a la vida adulta. D'aquí que, sense solució de continuïtat, aporti un darrer capítol, «Obscur a si mateix» en què, des de la perspectiva del protagonista adult, sintetitza la seva vida d'infant «a l'illa pobre del barri», la seva identificació amb «aquest immens país» algeria i la consciència antiga del conflicte francoalgerià, per tancar-lo ja no amb el comiat de la infantesa sinó en el de la joventut que l'abandonava a la quarantena d'anys (Camus 1994, 224-225):

Ell, com una onada solitària i sempre vibrant destinada a trencar-se d'un cop i per sempre, una pura passió de viure enfrontada a una mort total, avui sentia que la vida, la joventut, els éssers se li esmunyien sense poder salvar-los en res, abandonat només a l'esperança cega que aquella força obscura que durant tants anys l'havia alçat damunt els dies, l'havia alimentat sense mesura, igual a les circumstàncies més dures, li forniria també, amb la mateixa generositat incansable amb què li havia donat raons per viure, les raons per envellir i per morir sense revoltar-se.

Aquestes són segurament de les darreres paraules que devia escriure Albert Camus abans de la seva mort tràgica el 4 de gener de 1960. Al cotxe on viatjava es va trobar el manuscrit d'*El primer home*, la novel·la amb què segellava la seva realitat menorquinoalgeriana, viscuda al barri de Belcourt dins una família pobra a què sempre va ser fidel. Ja l'havia incorporada explícitament a la seva obra d'*El revers i l'anvers* a *L'estrany*, passant per *Noces* i *La mort feliç*, sense oblidar-ne els referents puntuals a obres posteriors. Aquesta realitat és la base i la matèria de què es va nodrir l'artista universal Albert Camus, que va omplir la seva obra de rastres menorquinoalgerians perquè hi poguéssim retrobar la soledat i la solidaritat d'aquest 'primer home' que ens acompanya.

Bibliografia

- Camus, Albert. 1966. *L'home revoltat*. Barcelona: Editorial Vergara.
- . 1967. *L'estrany*. Barcelona: Edicions Proa.
- . 1990. *Noces/ L'estiu*. Barcelona: Edicions 62.
- . 1991. *L'exili i el regne*. Barcelona: Edicions de la Magrana.
- . 1994. *El primer home*. Barcelona: Empúries/Tusquets.
- . 1996. «Carnets, 2», *Obras, 4*. Madrid: Alianza Editorial.
- . 2006. *Cèvres complètes, I, 1931-1944*. Paris: Éditions Gallimard.
- . 2008. *El mite de Sísif*. Barcelona: Edicions 62.
- . 2009. *La pesta*. Barcelona: Edicions 62.
- . 2018. *La muerte feliz*. Madrid: Alianza Editorial.
- . 2021. *El revers i l'anvers*. Palma: Leonard Muntaner, Editor.
- Carbonell Salom, Martí. 2022. «Quan a Alger es parlava en català», *Sàpiens*, núm. 241, abril 2022, p. 76-80.
- Cuquerella Madoz, Inmaculada. 2014. «Meursault o el martiri de un asesino», *Scientia Helmantica. Revista Internacional de Filosofia*, núm. 3, març de 2014, p. 130-154.
- Marfany i Simó, Marta (1999). «L'últim català colonial: els emigrants menorquins a Algèria durant els segles XIX i XX», *Llengua & Literatura*, 10, p. 73-90.
- Mino, Hiroshi. 2016. «Le Cimetière chez Camus – mémoire et oubli», *Présence d'Albert Camus. Revue publiée par la Société des Études Camusiennes*, núm. 8, p. 48-66.
- Salord Ripoll, Josefina. 2014. «La menorquinitat algeriana en la vida i l'obra d'Albert Camus (Sintes)» a Francesc M. Rotger (coord.), *Albert Camus i les Balears*. Palma: Edicions Documenta Balear, p. 71-90.
- Todd, Olivier. 1997. *Albert Camus. Una vida*. Barcelona: Tusquets editores.